

Tarafás Imre

Nemzetiségek a nemzeti történelemben

Magyarországi nemzeti kisebbségek reprezentációja történelmi összefoglalókban, a dualizmus korában

Egy 1924-ben tartott nemzetközi történészkonferencián a nagy belga történész, Henri Pirenne az összehasonlító történelmi módszer mellett érvelt. Stratégiájának lényege abban állt, hogy az összehasonlító megközelítést a „nemzeti történelmekkel” állította szembe. Meglátása szerint a nemzeti történelmek aláásták a közös európai tudat kialakulását, mivel a partikuláris, nemzeti látószöveget tették dominánssá, ily módon hozzájárulva az első világháború szellemi előzményeihez is. Négy évvel később Pirenne francia kollégája, Marc Bloch hasonló véleményt fogalmazott meg.¹

A 20. századi történetírás kiemelkedő alakjai által kritizált „nemzeti történelem” szorosan kötődött a történettudomány 19. századi intézményesüléséhez, tudományos diszciplínaként való létrejöttéhez. Az immár professzionális történészek kettős célt tűztek maguk elé: a tudományos módszertan és az objektivitás maximájának követése mellett a nemzetépítés folyamatában is meghatározó szerepet vállaltak. A német területeken, ahol a történetírás metodológiai szabályait először kodifikálták, a porosz történetírói iskola jelentős részt vállalt a Hohenzollern-dinasztia, valamint az 1871-ben létrejött német egység történelmi legitimálásában.² Hasonló tendenciát tapasztalhatunk a század végi francia történészek és a Harmadik Köztársaság vonatkozásában.³

A nemzeti történetírás feladata az adott nemzet létének legitimálása volt. Ennek érdekében művelőik a nemzetként definiált kollektíva egyedi történeteként beszélték el a múltat, amely végül elkerülhetetlenül és szükségszerűen torzkollik a 19. századi nemzetállamba.⁴ E történelemfelfogás talán legeklektantsabb példája az Ernest Lavisse által szerkesztett Franciaország-történet, amelyben Franciaország múltja I. Klodvig frank királytól a Harmadik Köztársaságig egy oszthatatlan, egységes nemzet történeteként tárul elénk.⁵

A történelemnek ez a fajta felfogása egyértelműen problematikus a dualista Magyarország kontextusában, ahol a magyarság mellett másik öt nemzetiség lét-

¹ Haupt 2004: 112. A fiát a háborúban elvesztő Pirenne több fórumon is kritizálta a történetírás szerepvállalását a világháborúban. Úgy látta, hogy a kémia mellett éppen a történetírás állt be leginkább a lövészárokba. Ugyanakkor, míg a kémia nem tagadta meg tudományos lényegét, a történetírás gyakran lemondott legfontosabb alapelveiről, nevezetesen a kritikai hozzáállásról és az objektivitásról (Moretti 2010: 34).

² Iggers 1999. Iggers alapműve szintén behatóan foglalkozik a kérdéssel: Iggers 1988.

³ Bourdieu 1983: 153; Nora 1997a.

⁴ Gyáni 2000: 33.

⁵ Nora 1997a: 317–375.

száma is elérte vagy meghaladta az egymilliót. Ezek a nemzetiségek – a 19. századi szellemi áramlatoknak megfelelően – kialakították saját nemzettudatukat és saját nemzeti történelmüket. Tanulmányomban Fraknoi Vilmos, Marczali Henrik, Acsády Ignác és Baróti Lajos történeti összefoglaló munkáiban, valamint a Szilágyi Sándor által szerkesztett, a millennium tiszteletére kiadott tízkötetes opusban vizsgálom a magyarországi nemzetiségek történeti reprezentációját a honfoglalásra, valamint a szabadságharcra vonatkozó fejezeteken keresztül.

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE VAGY A MAGYARSÁG TÖRTÉNETE? TÖRTÉNETI NARRATÍVÁK A NEMZETISÉGI KÉRDÉS POLITIKAI DISKURZUSAIBAN

Gabriel Monod gyakran idézett mondása szerint a 19. század a „történelem évszázada” volt; 1866 és 1876 között kiadott szótárában Pierre Larousse pedig egyenesen úgy látta, hogy a modern civilizáció számára a történelem olyan jelentőséggel bír, mint a középkori ember életében a teológia.⁶ Bár Larousse megjegyzését túlzónak tekinthetjük, a történelem valóban központi helyet foglalt el a filozófiai gondolkodásban,⁷ valamint meghatározó szerepe volt a politikai és jogi érvelésben is.⁸

Ismeretes, hogy e tendenciának megfelelően mind a nemzetiségek, mind a magyarok történeti érvekkel alapozták meg igényeiket. A történelmi igazságra való apellálás, a történelem példatárként való használata, a történelmi tapasztalatok emlegetése tetten érhető valamennyi, a nemzetiségi kérdéssel⁹ foglalkozó politikai röpiratban, amelyek az 1860-as évek enyhülésével párhuzamosan jelentkeztek nagyobb számban. Ezekben az írásokban sem a nemzet, sem a nemzetiség fogalma nincs egységesen definiálva,¹⁰ közös pontjuk azonban a történelemre való szüntelen hivatkozás. Ez megvalósulhat olyan egyszerű szófordulatok által, mint „ahogyan azt a történelem is igazolja”, vagy részletesebben kifejtett történelmi narratívákkal is, mint ahogyan azt a későbbiekben tárgyalt Grünwald Béla és Michal Mudroň esetében tapasztalhatjuk.

⁶ Hartog 2013: 10.

⁷ Löwith 1969: 49–53.

⁸ Iggers 1988: 58.

⁹ Legújabb monográfiájában Varga Bálint felveti, hogy a „nemzetiségi kérdés” valamint az „asszimiláció” fogalmainak használata több szempontból kifogásolható, én most mégis indokoltnak tartom használatukat annak jelölésére, ahogyan a korszak szereplői maguk megnevezték tárgyukat. Vö. Varga 2017: 18.

¹⁰ Mocsáry Lajos definíciója szerint a nemzet nem más, mint közös eredettel, közös nyelvvel rendelkező és egymás iránt családi érzelmet tápláló egyének halmaza. Ennek megfelelően a nemzetiségeket is nemzetnek tekinti (Mocsáry 1858: 41–42). Ezzel szemben *Hazafiság és nemzetiség* című írásában az ügyvéd és közíró Peláthy István ezt a kategóriarendszert kizárva az ország valamennyi népére – a magyart is beleértve – a nemzetiség szót használja, a „nemzet” fogalmát pedig ezen népek összességére, a magyar államra érti (Peláthy 1865). Milos Popovich viszont megint csak nemzetként hivatkozik a magyarországi szerbekre (Popovich 1865).

Kissé egyszerűsítve a helyzetet, azt mondhatjuk, magyar részről két meghatározó elképzelés létezett a nemzetiségi kérdés kezeléséről: egyfelől a politikai nemzetkoncepció, ahogyan azt Eötvös és Deák az 1868-as kisebbségi törvényben megfogalmazta, másfelől ennek az 1880-as évektől egyre inkább dominánssá váló nemzetállami átértelmezése.¹¹ Mindkét elképzelés köre jól elkülöníthető, explicit módon kifejtett történelemkoncepció épült.

Noha természetesen a *politikai nemzet* főbb teoretikusai szerint Magyarországon a magyarság rendelkezett bizonyos vezető szereppel (amelyet egyebek mellett a történelemből vezettek le), e gondolkodók számára az ország története a területen élő valamennyi nép története volt, amely alapul szolgálhatott egyfajta közösségi érzés kialakulásához. Ez a gondolat, amelynek az ún. „hungarus-tudatig” nyúlnak a gyökerei,¹² megtalálható Eötvös Józsefnél¹³ vagy a „fehér hollóként” emlegetett, a nemzetiségek törvényes jogai érdekében fáradhatatlanul fellépő Mocsáry Lajosnál is.¹⁴ Ezzel szemben a homogén nemzetállam gondolkodói szerint Magyarország története az etnikai-nyelvi értelemben vett magyar nemzet története, amely minden érdemi tett kivitelezője, a „nyers tömegként” megjelölt nemzetiségek passzivitása mellett. Az elképzelés megtalálható a homogén nemzetállam valamennyi jelentős gondolkodójánál, Bánffy Dezsőtől¹⁵ a demográfus Balogh Pálig.¹⁶

A két elképzelés gondolkodóinak egymástól független bemutatása helyett célszerűbbnek tűnik egy olyan vita felidézése, amelynek során a két gondolkodásmód frontálisan is ütközött egymással. A *Felvidék* című híres-hírhedt munkájában Grünwald Béla a magyarság vezető pozíciójának bizonyítása érdekében egyebek mellett annak kimutatására törekedett, hogy a szlovákságnak nincs történelme: „A tótnak nincs külön történelme, nincs nemzeti hagyománya. Neki nincsenek nemzeti hősei, nemzeti nagy férfiai. Az ő hősei a magyar hősök, az ő nagy emberei a magyar nemzet kiváló egyéniségei.”¹⁷ Válaszában Michal Mudroň szlovák ügyvéd egyetértett Grünwald azon megállapításával, miszerint nincsenek tót történelmi hősök. Ugyanakkor tagadta, hogy az országban egyetlen nemzetiség is kisajátíthatná bármelyik történelmi hőst, hiszen ezek *Magyarország* történelmének nagy alakjai, s nem valamely nemzetiségé.

„[A] nemzetiségek egyikének sincs külön történelme, külön nemzeti hagyománya, külön nemzeti hősei, külön nemzeti nagy kormányfőférfiai, mert ezek mind a nemzetiségre való tekintet nélkül az ország összes honpolgárainak mint az egységes és oszthatatlan magyar nemzetnek közös magyar történelmét [...] képezik.”¹⁸

¹¹ A két nemzetértelmezést bemutatja: Gyurgyák 2007.

¹² A hungarus tudatról remek eszmetörténeti összefoglalót ad: Miskolczy 2014.

¹³ Eötvös 1865: 70.

¹⁴ Mocsáry 1858: 125–126.

¹⁵ Bánffy 1903.

¹⁶ Balogh 1902: 18.

¹⁷ Grünwald 2011: 30.

¹⁸ Mudroň 2011: 138. A vitát felidézi Gyurgyák János is (Gyurgyák 2007). Ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy a vita ezzel nem zárult le, egészen az 1890-es évek közepéig elhúzódott,

Az ország történelme Mudroň szerint valamennyi hazai nép történelme, amelyet, ha valaki megpróbál kisajátítani, az ország ellen vét.

„Mihelyt azonban e hon nemzetiségei között ezen közösség érzelme meglazult, és latolgatni kezdtük, hogy ki mit hozott a közös háztartáshoz, ki mit áldozott a haza oltárára, odavolt házi boldogságunk is.”¹⁹

A NEMZETISÉGI KÉRDÉS ÉS AZ INTÉZMÉNYESÜLŐ MAGYAR TÖRTÉNET-ÍRÁS PROGRAMJAI

Az eszmetörténeti kontextus felvázolásával arra kívántam felhívni a figyelmet, hogy a nemzetiségek történeti reprezentációja túlmutat a szorosabb értelemben vett historiográfián, hiszen egy politikai diskurzus központi tényezőjét jelentette. Emellett azonban létezett egy hasonló jelentőségű, a történettudományon belüli tényező, nevezetesen az, hogy a történészek maguk is reflektáltak a nemzetiségi kérdésre és arra, hogy nekik mint történészeknek mi a feladatuk ezzel kapcsolatban. Tették ezt méghozzá az intézményes történetírás normáit és céljait lefektetni kívánó programadó beszédekben és írásokban.

Horváth Mihály, a Magyar Történelmi Társulat alapító ülésén elmondott, majd a *Századok* első számában közzétett ünnepi beszédében a történész társadalmi feladatának kijelölésére törekedett. Ezt szerinte világtörténelmi folyamatok határozzák meg. Horváth úgy látta, hogy a kor egyik uralkodó fogalma a *nemzetiség*, amely gyújtópontja a „népek kebelében” zajló folyamatnak. E folyamat lényege Horváth szerint az, hogy „azon népek, [...] melyek különféle viszonytag-ságok következtében, idegen kormány, vagy más nép uralma alá jutottak, függetlenségük helyreállításával akarják megállapítani szabadságukat. Felkutatják történelmi jogaikat s elvülhetetlennek kiáltják ki azokat.”²⁰ Mi több, Horváth úgy látja, hogy „e folyamat oly egyetemes, még a kisebb, fejletlenebb néptöredé-keknél is oly annyira szembeszökő, hogy korunkat leghelyesebben a nemzetiségek századának nevezhetjük”.²¹ Ez a folyamat pedig versenyt hív életre a népek között, amelyben, ha egy nép lemarad, az „önmaga írja alá szegénysége, ügyefogyottsága bizonyítványát”. A külön nemzetiség ugyan Horváth szerint csupán eszköz egy magasabb cél eléréséhez, ugyanakkor e nélkül a fejlődés elképzelhetetlen, mivel „a nemzetiségek különféleségében leghatékonyabb rugója rejlik a haladásnak”.²² Ezen a ponton lép színre a történettudomány, hiszen „nem lehet

---

ekkorra azonban már az eredeti szereplők nem vettek részt benne.

¹⁹ Mudroň 2011: 138–139.

²⁰ Horváth 1867: 3.

²¹ Horváth 1867: 3.

²² Horváth 1867: 4.

öntudatos nemzeti érzélem senkiben, a ki nemzete történelmét nem ismeri”.²³ Horváth tehát úgy látta: a történettudomány társadalmi haszna abban rejlik, hogy a külön nemzetiségre törekvő népek versenyében a leghatékonyabb eszközként szolgálhat a magyar nemzetnek.

A Társulat korai történetének következő fontos állomásán, az 1885-ös kongresszuson, a nemzetiségek szintén fontos szerepet kaptak a történettudomány feladatával kapcsolatos nézetekben.²⁴ A bevezető előadást Ipolyi Arnold tartotta. E rendkívül gazdag szövegből most csupán egyetlen dologra szeretném felhívni a figyelmet. Ipolyi úgy látta, hogy a magyarokat a nemzeti eszme tette naggyá, melynek alapja a nemzeti történelmi tudat. A nemzeti történelmet azonban Ipolyi szerint ma már nem lehet szóvirágokra építeni, hanem tudományosan kell művelni. Erre Németország és Franciaország nyújt példát, különösképpen Leopold von Ranke.²⁵ Ugyanakkor Ipolyi meglátása szerint nem szabad megelégedni a politika- és hadtörténettel, minthogy ezek „a nemzet élete felületén felmerülő” jelenségeket vizsgálnak csupán, ehelyett a nemzeti és népélet mélyébe leereszkedő „nemzeti műveltség-történetet” kell kutatni.²⁶ Ipolyi a történettudományi horizont kitágításának szükségességét azzal indokolja, hogy Magyarországon a magyar nemzet hozta létre mindezt, nemcsak új társadalmat és államot, hanem „új történetet” is alapítva.²⁷

Előadása végén Ipolyi az ún. „idegen elemek” kérdését explicit módon is felveti. A történész szerint a magyarságnak semmiképpen sem szabad ezen elemek kizárására törekednie, hanem a több évszázados gyakorlatnak megfelelően a befogadás és beolvasztás politikáját kell követnie.²⁸ E beolvasztás pedig (megfogalmazása szerint: „a nemzet testéhez való idomítás”) nemzet-történeti tanítással valósulhat meg. Ezen a ponton a történészek és az oktatás feladata összekapcsolódik: a nemzet összefüggő történelmével kell történelmi érzéket és valódi történelmi szellemet teremteni.²⁹

---

²³ Horváth 1867: 5.

²⁴ A kongresszus fontos állomása volt a magyarországi történetírás professzionalizációjának. A fő előadók, köztük Thallóczy Lajos, Marczali Henrik és Fejérpataky László a felsőoktatásról – ezen belül is a szemináriumi rendszerről – és a forráskritikáról szóló előadásaikban végleg elhatárolták az autodidaktizmustól, és a fejlett kutatómódszer meghonosodását kívánták előkészíteni.

²⁵ Ipolyi 1885: 4.

²⁶ Ipolyi 1885: 6.

²⁷ Ipolyi 1885: 9.

²⁸ Ipolyi 1885: 18.

²⁹ Ipolyi 1885: 18–19. Ipolyi álláspontját némileg ellenpontozza a kongresszuson szintén előadó Pulszky Ferenc, aki az általa vezetett szekcióban kifejtette: „Egyébként, ha nálunk történelemről van szó, mi ez alatt kizárólag a magyar történelmet szoktuk érteni, még pedig nem is az országét, hanem a nemzetét [...] elhanyagoljuk azon különböző népek históriáját is, melyek mostanáig az ország különböző részeiben laktak.” Felvetésére azonban érdemben senki nem reagált (Pulszky 1885: 23).

AZ ÖSSZEFOGLALÓ MUNKÁK ÉS SZERZŐIK

A nemzetiségek reprezentációjának vizsgálatához történelmi összefoglaló munkákat választottam fő forrásul. A „műfaj” maga nem problémamentes, hiszen népszerűsítés és tudományos igényesség határán állva ezek a munkák voltaképpen se ide, se oda nem tartoznak. Mindazonáltal olyan tulajdonságokkal rendelkeznek, amelyek kifejezetten ideálissá teszik őket a bevezetőben megfogalmazott téma kutatására. Mindenekelőtt azért, mert a kezdetektől a jelen korukig, vagyis a 19. századig tárgyalva a történelmet, teljes „nemzeti nagyregényt” nyújtottak. Továbbá, ahogyan arra Hayden White rámutatott, a 19. századi tudományos történetírás legfontosabb jellemzője, hogy a folytonosság, teljesség, lezártág és egyediség képzetét kelti, ami éppen az összefoglaló munkák esetében mutatkozik meg a legjobban.³⁰ Fontos szempontot vetett fel Pierre Nora is, aki amellet érvelt, hogy az összefoglaló munkák minden esetben reprezentatív művek, amelyek a kollektív emlékezet közvetlen formálásának igényével készülnek.³¹ Valójában mindezen tulajdonságok, amelyek a történelmi összefoglalókat a nemzeti történelem első számú közvetítőjévé teszik, egyben kielezik a nemzeti kisebbségek reprezentációjának problematikáját, hiszen ezek esetében egy nemzet tökéletes élettörténetébe kellett integrálni azt a „másikat”, akinek magának is határozott elképzelései vannak az ország múltjáról.

Mindemellett a történelmi összefoglalók közönsége is szélesebb körű volt: nemcsak „céhtagok” olvasták, hanem egy szélesebb, középosztálybeli olvasóközönség is. A Szilágyi által szerkesztett millenniumi kiadványt például mintegy húszezren vásárolták meg³² – természetesen nem szabad naivnak lennünk azzal kapcsolatban, hány példányt olvastak el ebből valójában.³³

Az elemzendő munkák kiválasztásakor fontos szempont volt az is, hogy szerzőik a történészközösség különböző szegmenseiből származzanak.³⁴ A püspöki széket is elfoglaló Fraknoi Vilmos a korszak egyik legbefolyásosabb tudománypolitikusa, jóllehet autodidakta történész volt. Politikai elképzeléseire nézve feltétlen támogatója volt a 67-es kiegyezésnek, emellett harcos klerikális volt – Romsics Ignác historiográfiai összefoglalójában a legillusztrisabb Habsburg-párti klerikális gondolkodónak tekinti,³⁵ mindazonáltal a marxista historiográfusok is jelen-

³⁰ White 1987: 71.

³¹ Nora 1997b: 40.

³² Romsics 2011: 163.

³³ Ebben a tekintetben az egyik legszkeptikusabb megfogalmazás Angyal Dávidtól, a kiadvány egyik nagy sikerű kötetének szerzőjétől származik: „Sokan vették, a vevők jó része nem is próbálta olvasni a hazafias kötelességből megvásárolt képes könyveket. Megnézte a képeket s aztán elhelyezte az egész gyűjteményt az almárium fölé, vagy más olyan helyre, ahonnan egykönnyen már nem volt levehető” (Angyal 1971: 100).

³⁴ A szakirodalom szerint négy fontos vízvonalzó létezett a korszak történészei között: (1) a felekezeti hovatartozás, ami szorosan összefüggött (2) a Bécshez való viszonyukkal. Emellett léteztek különbségek (3) a módszertan, valamint (4) a képzettség vonatkozásában – a dualizmus kori historikusok jelentős része még autodidakta volt (Gunst 1995: 89; Romsics 2011: 110–111).

³⁵ Romsics 2011: 130.

tős történészként tartották számon.³⁶ Történelmi érdeklődése rendkívül sokoldalú volt, a középkortól az első világháborúig terjedt.³⁷ Történelmi összefoglalóját, amelyet még Frankl néven adott ki, a Szent István Társulat megrendelésére írta.

Bár Fraknóihoz hasonlóan Acsády Ignác is zsidó származású, autodidakta történész volt, politikai meggyőződését és történelemfelfogását tekintve tökéletes ellentétét képezi a püspöknek. Acsádyt a szakirodalom harcos antiklerikalizmusa és azon meggyőződése okán, miszerint a kiegyezést Magyarország nagyobb függetlenségének irányába kell továbbfejleszteni, a kurucos, antiklerikális történelemszemlélet emblematikus alakjaként tartja számon.³⁸ Historiográfiai jelentőségét mindenekelőtt az általa indított gazdaságtörténeli folyóiratnak,³⁹ valamint a történelmi demográfia terén kifejlesztett úttörő tevékenységének köszönheti. Noha mára szinte valamennyi eredményét megcáfolták,⁴⁰ Acsády olyan forrásokat vont be a kutatásba, mint előtte senki, és több szempontból párhuzamosan haladt nyugati kortársaival.⁴¹ Újságíróként (élete végéig ez maradt a kenyérkereső foglalkozása) a korszak valamennyi közéleti kérdésében kifejtette véleményét. Politikai meggyőződését nagyban befolyásolta a nemzetiségektől való félelme. Emiatt szorgalmazta egy központosított, erősebb közigazgatás bevezetését, és ezért tiltakozott az általános választójog bevezetése ellen is.⁴² Külpolitikai megfontolásait a pánszlávizmustól való félelme határozta meg.⁴³ Bár elméletben elfogadta Eötvös és Deák alapelveit a nemzetiségi kérdés vonatkozásában, pályája végén már az 1868-as törvény újragondolását szorgalmazta.⁴⁴

Az általam vizsgált történelmi összefoglaló munkáját a 20. század első éveiben, hosszas tervezés után írta, bevezetőjében pedig azt az ambíciót fogalmazta meg, hogy nemcsak a politikai történetet, hanem a társadalom különböző osztályainak históriáját is meg fogja benne írni.⁴⁵ Ezt a törekvését nem sikerült megvalósítania. A korszakban a munkát azonban átütő antiklerikalizmusa miatt érte a legnagyobb támadás: Dudek János gimnáziumi igazgató mintegy ötszáz oldalas monográfiát szentelt annak, hogy Acsády – meglátása szerint – igazságtalan és egyházellenes kijelentéseit cáfolja. Munkáját azzal a sommás megállapítással zárja, mely szerint „Acsády jelen műve [...] nem haladást, hanem hanyatlást jelent; azért valóban kár volt a nagy fáradságért, melyet szerzője reá fordított. A tudományak nem lesz belőle haszna.”⁴⁶

³⁶ Vö. Lederer 1969: 132.

³⁷ Áldásy 1924: 837.

³⁸ Romsics 2011: 145.

³⁹ Kövér 2006: 284.

⁴⁰ Kovacsics (szerk.) 1957.

⁴¹ Gunst 1961: 92.

⁴² Gunst 1961: 25, 37.

⁴³ Gunst 1961: 94.

⁴⁴ Gunst 1961: 38.

⁴⁵ Acsády 1903: 2.

⁴⁶ Dudek 1904: 487. Az 1960-as évek elején Gunst Péter, egy másik világnézeti szemzőből vizsgálva a munkát, éppen azt értékelte benne, hogy felveszi a küzdelmet az egyház szerepét nagyra becsülő történétrókkal (Gunst 1961: 183).

A 19. század utolsó harmadának legjelentősebb magyar történésze, Marczali Henrik két munka révén is képviselve van a kutatásban. Marczali, aki megjárta a párizsi és a berlini egyetemeket, olyan meghatározó személyiségekkel kötve ismeretséget, mint Leopold von Ranke vagy Gabriel Monod, már valóban professzionális történésznek tekinthető. Sokat felidézett és részleteiben elemzett munkásságának tárgyalása helyett itt érdemes rögtön két elemzett munkájára, valamint a nemzetiségekhez fűződő viszonyára rátérni. Az 1920-as évek végén, a *Nyugat*-ban közzétett visszaemlékezéseiben⁴⁷ Marczali több helyen kitér a nemzetiségekkel kapcsolatos korabeli álláspontjára. Ennek az önvizsgálatnak természetesen a trianoni békeszerződés okozta trauma az elsődleges oka. A nemzetiségek, pontosabban a szlovákság Marczali Párizsban töltött évei alatt tűnnek fel először az emlékiratban. Ekkor visszaemlékezése szerint a történész a többiekkel ellentétben toleránsan lépett fel a magyarul csak hibás kiejtéssel beszélő szlovák diákokkal szemben, mi több, vigasztaló gesztusként Szent István toleranciára fel szólító szavait idézte fel az *Intelme*kéből.⁴⁸ A századforduló feszültséggel teljes politikai légkörét tárgyalva Marczali ismét visszatér a nemzetiségi kérdésre. Bevallása szerint mindig is az önkéntes asszimiláció pártján volt, amelynek szükségességéről szerinte a magyarságnak anyagi, szellemi és erkölcsi vonzerejével kell meggyőznie a nemzetiségeket; az erőszakos magyarosítás viszont csak árthat, hiszen elmérgesíti a kisebbségekkel való viszonyt.⁴⁹ Mindennek fényében furcsának hat, hogy Grünwald Bélára emlékezve Marczalinak csak elismerő szavai vannak.⁵⁰ 1911-ben megjelentetett összefoglaló munkájának írása közben egyik meghatározó élménye volt egy Erdélyben tett látogatás, amelynek során a történész a magyarul tudók számára apadása mellett a kulturális szint általános hanyatlását tapasztalta. Mint látni fogjuk, ez a benyomás rányomta bélyegét a románság reprezentációjára a könyvben, amelyet már „a látottak és megértettek hatása” alatt készített el.⁵¹ Ezt a munkát, egyetemi előadásainak anyaga alapján a *Műveltség könyvtára* számára írta, és ellentétben művei többségével, nem provokált vele komoly vitákat.⁵²

Marczali másik vizsgált írása a Szilágyi Sándor által szerkesztett történelmi összefoglaló első kötetének az Árpád-házi királyok történetét feldolgozó része. Szilágyi Sándor több évtizedes szerkesztői tapasztalatának köszönhetően remekül

⁴⁷ A visszaemlékezések azóta könyv formájában is megjelentek Gunst Péter előszavával: Marczali 2000. A továbbiakban ez alapján adom meg a hivatkozásokat. Marczali visszaemlékezéseiről már több remek tanulmány született, amelyek a legkülönbözőbb szempontok alapján vizsgálják a munkát: Gyáni 2002, 2007; Baráth 2008; Kövér 2014.

⁴⁸ Marczali 2000: 82. A Marczali által itt használt verzió: Gyenge és törekeny az egynyelvű ország. (Unius linguae uniusque moris regnum imbecille et fragile est.) A mondás nagy karriert futott be a korszakban a nemzetiségi kérdés vonatkozásában. A nemzetiségekkel kapcsolatban nemcsak a tolerancia pártján lévő szerzők idézték fel, de a homogén nemzetállam hívei is, próbálván a saját álláspontjuk szerint értelmezni Szent István *Intelme*inek ezt a passzusát (például Balogh 1908: 21–22).

⁴⁹ Marczali 2000: 255.

⁵⁰ Marczali 2000: 160.

⁵¹ Marczali 2000: 186.

⁵² „Csodálatos, de ebbe a könyvembe tudtommal senki nem kötött bele” (Marczali 2000: 186).

értett ahhoz, hogy a legkülönbözőbb tudományos beállítottságú és politikai vérmérsékletű, valamint több esetben egymással személyes konfliktusban álló történészeket is megnyerjen a vállalkozásnak. Ez azonban hozzájárult ahhoz, hogy a végeredmény eklektikus lett; a korabeli sajtó pedig több alkalommal kritizálta Szilágyi választásait.⁵³ A főszerkesztőnek komoly gondot okozott, hogy alkalmas történészt találjon a szabadságharc történetének megírásához, jelöltjei ugyanis rendre visszautasították.⁵⁴ Végül Márki Sándort kérte fel a fejezet megírására, aki Marczali generációjához tartozott, de nem volt lehetősége arra, hogy külföldi tanulmányutakkal egészítse ki magyarországi képzését. Elsőként a Dózsa-felkelésről szóló munkájával tűnt fel, amelyben a parasztlázadást egy igazságosabb társadalmi és politikai rendszerért való küzdelemként értelmezte. Az itt vizsgált historikusok közül leginkább Márki Sándort foglalkoztatta a nemzetiségi kérdés. Életművében sokrétűen és változatosan tárgyalta ezt a problémát, ugyanakkor sajnálatos módon ezek az írásai még feltáratlanok.⁵⁵ A nemzetiségi kérdést mindenestre a korszak egyik legfontosabb társadalmi kérdésének ítélte. Ezt több olyan írása bizonyítja, amelyek szokatlannak és merésznek számítanak a századforduló szellemi légkörében.⁵⁶ Legtöbbet, személyes okokból kifolyólag is, a románsággal foglalkozott. Érdeklődése a háború után is megmaradt, lefordította Xenopol Románia-történetét (igaz, a francia kiadás alapján).⁵⁷

A Szilágyi-féle történeti szintézis nem készült el az ünnepi évré, egy másik reprezentatív kiállítású összefoglaló azonban igen. Az eredeti munka szerzője a huszonhét éves korában elhunyt Szalay József volt. Munkája az Árpád-ház kihalásától 1815-ig tárgyalta az ország történelmét. A hiányzó fejezetekkel Baróti Lajos egészítette ki a munkát. Ő elsősorban középiskolás történelemtankönyvek szerzőjeként volt népszerű, az Akadémia bizottsága azonban a Szilágyi által szerkesztett többszerzős munkával helyezte egy kategóriába a végül négy kötetre rúgó szintézist.⁵⁸

MAGYARORSZÁGI NEMZETISÉGEK REPREZENTÁCIÓJA A SZINTÉZISEKBEN

A nemzetiségek reprezentációjának vizsgálatát több szempont szerint szűkítettem. A kutatás tárgyát azon, a magyar politikai elit által „nem-nemzet” nemzetiségekként jelölt csoportokra korlátoztam, amelyek megszervezték az 1895-ös nemzetiségi kongresszust: a szlovákokra, a románokra és a szerbekre. Noha

⁵³ A millenniumi történeti opus keletkezési körülményeit bemutatja: Mann 1968.

⁵⁴ A kiszemeltek között volt Marczali Henrik is, aki a következőképpen hárította el a felkérést: „Sándor bácsi talál mást, akárhányat, ki e feladattal meg mer birkózni, én nem merek” (idézi: Mann 1968: 1123).

⁵⁵ Kemény 1974: 81.

⁵⁶ Legfőképpen Márki 1905.

⁵⁷ Kemény 1974: 80.

⁵⁸ Hajnik–Pauler–Thallóczy 1896: 372.

közvetlen eredményei nem voltak, a kongresszus jelentős eseménnyé vált a magyarországi nemzetiségek történetében: az addigi passzív tiltakozás helyét átvevő aktív politikálás kezdetét jelentette. Román értelmiségi körökben ennek révén megváltozott a magyar politikai ellittel való kapcsolat megítélése: immár nem utóbbiban keresték a „szláv tengeren” belüli szövetségést. Az új generáció a pánszlávizmust nem tartotta fenyegetőnek, a magyarosítási törekvések, valamint az 1868-as törvény áthágásai azonban mindennapos tapasztalatot jelentettek számukra.⁵⁹ A konferencia azt is megmutatta, hogy a magyar elit kategóriáit a nemzetiségek is interiorizálták: míg a román és szerb reprezentánsok rendezni tudták egymás közötti konfliktusukat, a horvátok nem voltak hajlandók részt venni a „nem-nemzetek” kongresszusán.⁶⁰

A vizsgálat további szűkítését jelenti, hogy csupán két eseményre koncentrálok: a honfoglalásra és a szabadságharcra. Ezek tekinthetők ugyanis a magyarok és a nemzetiségek közötti kapcsolatok legproblematisabb pontjainak. A honfoglalás mindkét fél számára a történelmi érvelés egyik legfontosabb tárgya volt, az 1848–49-es forradalom és szabadságharc során pedig a nemzetiségek először deklarálták nemzet voltukat és fogtak fegyvert ennek érvényesítésére. Az esemény megítélése továbbá tudvalevőleg központi jelentőséggel bírt a dualista korszak politikai életében.

Bár a kongresszus kiáltványaiban – a megelőző évtizedekkel ellentétben – már nem domináltak a történelmi érvek,⁶¹ a millennium alkalmával a három nemzetiség közös nyilatkozatban prezentálta saját történelmi narratíváját, az ünnepségek elleni tiltakozásként. A nyilatkozatban felháborodásukat fejezték ki amiatt, hogy egy olyan – egyébként meglátásuk szerint a történelmi bizonyosságot különben is nélkülöző – eseményt készül megünnepelni az állam, amely a lakosok többsége számára a leigázásnak, a „nemzeti függetlenség” elvesztésének az emlékét jelenti. A tiltakozás mellett átfogó narratívát is prezentáltak az ország múltjáról. Eszerint Magyarországnak soha nem volt magyar karaktere: az ország története egyenjogú népek békés együttélésének története, amelynek az 1790-es években kezdődő, a magyar nyelvet igazságtalanul előnyben részesítő törvények vetettek véget.⁶² Értelmezésük szerint ez ellen az idők során egyre fokozódó igazságtalan magyarosítás ellen keltek fel a nemzetiségek 1848–49-ben.⁶³

⁵⁹ Hitchins 1983: 172.

⁶⁰ Hitchins 1983: 176.

⁶¹ Szarka 1995: 32.

⁶² Érdemes a szövegrészletet szó szerint idézni, még hozzá úgy, hogy egyes kulcsfogalmak a kiáltvány eredeti nyelvén szerepeljenek: „A millenniumi ünnepségnek azt kell Európa előtt bebizonyítania, hogy Magyarország [uhorský] magyar [mad'arský] nemzeti állam volt, s az most is. Ez viszont mind történelmileg, mind pedig hazánk néprajzi viszonyait tekintve valótlan, amely ellen tiltakoznunk kell” (*A nemzetiségi kongresszus tiltakozása a millenniumi ünnepségek ellen*. Kemény [szerk.] 1952: 473). Szlovák és cseh történészek a Trianon előtti Magyarországot Uhorskónak nevezik, ez ugyanis kifejezi azt, hogy egy többnemzetiségű államról van szó, ahol nem csak magyarok éltek, szemből a poszt-trianoni nemzetállam Madarskóval.

⁶³ *A nemzetiségi kongresszus tiltakozása a millenniumi ünnepségek ellen*. Kemény (szerk.) 1952: 473.

Nemzet és honfoglalás

A honfoglalás narratíváinak elemzése két fő kérdés köré szerveződik. Az első a nemzet-, illetve nemzetiségdefiníciókat illeti: mit vallottak a történészek a magyar nemzet régiségéről, általában milyen nemzetfelfogás tapasztalható náluk, és ez miként befolyásolta „az itt talált népek” megítélését, reprezentációját? A másik a nemzetiségi narratívákra adott válaszokat vizsgálja.

Nemzet és nemzetiség: fogalomhasználat

A tanulmány előző fejezetében a vizsgált történészeket mutattam be, kitérve – amennyiben erre volt forrás – a nemzetiségekkel való kapcsolatukra, szakmai képzettségükre, politikai nézetrendszerükre. Azt is mondhatjuk, ezzel egy olyan, klasszikusnak is nevezhető eszmetörténeti eljárást követtem, amelynek elsődleges ambíciója a vizsgált gondolkodók szándékainak, „valódi” gondolatainak, valamint képességeinek bemutatása és elemzése a kiválasztott munkákon keresztül. Bár ez az eljárás részét képezi a tanulmányomnak, a nemzetfogalom használatának vizsgálatánál Michel Foucault munkájára támaszkodom.⁶⁴

Foucault elvetette a klasszikus eszmetörténeti megközelítés céljait és módszereit. Az egyes alkotók személyes tulajdonságainál (képességeinél, szándékainál stb.) fontosabbnak tartotta a vizsgált tárgy történelmi-társadalmi környezetét.⁶⁵ Véleménye szerint a diskurzusok nem feltétlenül azt fejezik ki, amit a beszélő gondolt, kimondásuk pillanatában ugyanis a gondolatok önálló életre kelnek. Vizsgálatukban ezért fontosabb a történelmi kontextus, valamint a „beszélő” pozíciójának elemzése, mint annak kutatása, mi volt a szerző szándéka valójában.⁶⁶

Ebben a megközelítésben tehát a történészek nemzetfelfogása egészen más megvilágításba kerül, mint egy „klasszikus” elemzés esetében. Utóbbi alapján ugyanis akár el is vethetnénk e kutatási kérdést azzal, hogy a vizsgált szerzők adott esetben nem értették, nem is igen foglalkoztak a *nemzet*, *nemzetiség* és *faj* között fennálló fogalmi különbségekkel, nem törekedtek pontos meghatározásukra.⁶⁷ Foucault felvetéseit követve azonban nem az a legfontosabb, hogy Fraknói Vilmos vagy Marczali Henrik elgondolkodtak-e mindezen. Ennél sokkal lényegesebb, hogy a történelmi érvelés központi elemét képezte a nemzetiségekről szóló diskurzusoknak, a történettudomány intézményesülésével pedig létrejöttek azok a pozíciók, amelyeknek birtokában egyesek fel lettek jogsítva arra,

⁶⁴ Foucault 2001. Foucault gondolatai elsősorban inspirációt jelentenek; radikális eljárásokat a különböző diskurzusok újragondolására nem áll módomban véghezvinni, ezt nem is tartanám célravezetőnek.

⁶⁵ Foucault 2001: 38.

⁶⁶ Foucault 2001: 68.

⁶⁷ Így tett például Rottler Ferenc Ipolyi kapcsán (Rottler 1981: 82).

hogy ők, és csakis ők mondják meg, mi történt a múltban valójában.⁶⁸ Ez alapján pedig nemhogy jogos kérdésfeltevés, hogy a történészek miként, milyen összefüggésben használták a nemzet és nemzetiség fogalmait, de egyenesen kitüntetett pozícióba kerül a sokféle (politikai, irodalmi) nemzetdiskurzus közül.

Anthony D. Smith szerint a 19. századi történészek a nemzet eredetét a perennializmus szerint gondolták el, melynek megfelelően „a nemzetek vagy legalábbis egyes nemzetek nagyon régóta léteznek, akármilyen okból kifolyólag is [for whatever reason].”⁶⁹ Gyáni Gábor pedig arra mutatott rá, hogy a millenniumi szintézisben a szerzők az állam történelmi kontinuumára fűzték fel a nemzet historikumát.⁷⁰ Mindkét megállapítás igaz, ugyanakkor a magyarországi kontextus miatt érdemes mélyebben megvizsgálni annak kérdését, mindez milyen hatással van a nemzetiségek reprezentációjára.

Ebből a szempontból két csoportra oszthatók a vizsgált történészek. Az elsőt Fraknói Vilmos és Baróti Lajos alkotja, akik nemzetként hivatkoznak nemcsak a honfoglaló, de a még Ázsiában tartózkodó magyarokra is.⁷¹ Fraknói szerint továbbá azok a magyarok is nemzetet alkotnak, akik Ázsiában maradtak, a történész szerint kezdetleges műveltségi állapotban.⁷² Fraknói a hunokra is nemzetként hivatkozik, a románokat („oláhokat”) pedig, egyértelműen Anonymusból kiindulva, egységes népnek írja le, amely egy fejedelem uralma alatt él, akinek bukása után a nép meghódol. Az oláhok ugyanakkor Fraknóinál nem minősülnek nemzetnek, hanem Barótihoz hasonlóan a többi itt talált népekkel együtt ő is „törzsként” vagy „bennszülöttként” hivatkozik rájuk.

A nemzet mibenléte tehát esetükben nem függ sem a politikai struktúráról, sem a műveltségi állapotoktól, és a két történész nem reflektál arra a kérdésre, mégis mi határozná meg ezt. Érdemes azonban a korszak politikai irodalmában is tájékozódni és megvizsgálni, hogy e történeti narratívák mely politikai diskurzus történelemképre rímelték, találhatunk ugyanis olyan szerzőt, aki ezt a fajta gondolkodásmódot fogalmilag is kifejtette. Baloghy Ernő függetlenségi képviselő és publicista szerint a magyarok és a nemzetiségek közötti alapvető különbség az, hogy utóbbiak soha nem voltak képesek *primordiumot* alkotni, és ezért önálló nemzetet sem tudtak létrehozni.⁷³ A *primordium* fogalmát a szerző nem tisztázza, mindössze annyit jegyez meg vele kapcsolatban, hogy nemzeti géniusz szükséges hozzá, amely „a belső erő. Ezt az erőt nem lehet deklarativ módon megteremteni, ennek ösztönszerűen jelen kell lennie.”⁷⁴ Baloghy szerint nem a történelem alakítja a nemzetet, épp ellenkezőleg: csakis egy nemzetnek lehet

⁶⁸ Vö. Foucault 2001: 68.

⁶⁹ Smith 2001: 49–50.

⁷⁰ Gyáni 2003: 65.

⁷¹ Frankl 1872: 2, 8; Szalay–Baróti 1896a: 83.

⁷² Frankl 1872: 4.

⁷³ Baloghy 1908: 17.

⁷⁴ Baloghy 1908: 31.

történelme, ennek megfelelően pedig az ország történelme során létrehozott valamennyi érték és történelmi tett a magyar nemzet érdeme.⁷⁵

A nemzettel kapcsolatban e két történésznél tehát Baloghy végső soron faji logikáját találjuk, de természetesen nem az ő hatásáról van szó, hiszen Baloghy könyve csak 1908-ban jelent meg. Mindazonáltal a gondolkodásmód egy az 1880-as évektől jelen lévő szellemi áramlatba illeszkedett, amelyet Marius Turda *Herrenvolk liberalizmus*nak nevezett. E szerint az elképzelés szerint a nemzeti homogenizáció a legsürgetőbb politikai feladat. Mivel az áramlatra nagy hatással volt a szociáldarwinizmus, a történelmi érvek faji érvekkel keveredtek, ahogyan azt Baloghy esetében is tapasztalhatjuk.⁷⁶ Ugyanakkor ez a faji logika nem kirekesztő, amennyiben az asszimilációt elfogadja megoldásnak, és ezért ismerik el ezek a történészek például azt is, hogy „[e]gy évezred alatt annyi sok néppel érintkezve, kereszteződve, művelődve, népünk eredeti mivoltából okvetlenül kivetkőzött”.⁷⁷

A másik csoportot Marczali Henrik és Acsády Ignác képviseli. Szerintük a magyarok az államalapítás óta alkotnak nemzetet. Acsádynál ez a pillanat Szent István megkoronázásával jött el, szerinte a nemzet a történeti fejlődés magasabb fokán megjelenő formáció, ahová egy népnek fejlődnie kell. Munkájának bevezetőjében így ír erről: a „századok folyamán ez a kis nép hatalmas nemzetté nőtt”; az első Árpád-házi királyok eredményeit pedig a következőképpen összegzi:

„A kormányzat egysége megteremté az államélet egységét, törhetetlen érczkapcsokkal fűzte egymáshoz a legtávolabbi országrészeket [...] gyarapította az anyagi jólétet, a magyar katona-népet valóságos nemzetté idomította át, s megteremté számára az anyagi és szellemi gyarapodás szükséges szerveit és közegeit.”⁷⁸

Az istváni államalapításig Acsády következetesen magyarokként vagy népként hivatkozik a magyarságra. Ugyanakkor, ha a nemzettel kapcsolatban más elképzelései voltak is, mint Baloghynak, a nemzetiségek vonatkozásában ugyanúgy a kisebbségek teljes, akár kényszerrel történő asszimilálása és a magyar nemzetállam pártján állt, mint a publicista.

Marczali Henrik hasonlóan az államalkotástól kezdve gondolja nemzetnek a magyart, ugyanakkor szerinte ez már Szent István előtt, Árpád fejedelemmé választásával megtörtént, mivel Marczali számára egy fejedelem vezetése alatt élő, szervezett nép már állami szervezettel bír és így nemzetnek tekinthető. Marczali nemzetértelmezését következetesen alkalmazza a nemzetiségek vonatkozásában is: Szvatopluk államáról mint a szláv nemzet birodalmáról beszél, mégpedig a millenniumi szintézisben.⁷⁹ Ezt az állam- és nemzetfelfogását megerősíti

⁷⁵ Baloghy 1908: 23.

⁷⁶ Turda 2004: 71–72.

⁷⁷ Szalay–Baróti 1896a: 91.

⁷⁸ Acsády 1903: 151.

⁷⁹ Marczali 1895: 111.

1911-ben kiadott munkájában is, amelyben az Árpád megválasztását tárgyaló fejezetnek *Az első állami szervezet* címet adta, a honfoglalásról szóló rész felvezetésében pedig a következőket olvashatjuk: „Árpád és a fejedelemség nem a békét jelentette, hanem a háborút. Csakhogy ezt már nemzetül viselték, nemzeti célért.”⁸⁰ Marczali egy 1905-ben tartott előadásban lényegében meghatározás formájában is összegezte a nemzetfogalomra vonatkozó, itt elemzett álláspontját: „A nemzetség, a törzs, a község sokkal régebbi a nemzetnél, az országnál és mindenhol az állam az, mely ezeket a sokféle elemeket összeforrasztva nemzetet alkotott belőlük.”⁸¹

Civilizációs misszió

A honfoglalás elbeszélésével kapcsolatos második nagy kérdés az, hogyan reagáltak e történészek a nemzetiségek narratívájára. A már említett nemzetiségi kongresszus kiadványa szerint ők voltak a terület legrégebbi lakosai, így jogosan formálnak rá igényt; a magyarok ezzel szemben agresszív hódítók voltak, akik megzavarták békés együttélésüket. Az 1867-es szlovák nemzeti kongresszus hasonló elképzeléseket fogalmazott meg:

„Őskori történetünk s nemzeti hagyományainknak tanulsága szerint a Kárpátok által bekerített ezen földnek mi vagyunk legrégeb lakói. Még a magyarok bejövetele előtt őseink édes hazájoknak nevezték e földet: már akkor hosszú és véres harcokat vívtak itt, nemzeti függetlenségükért.”⁸²

A román nemzeti mozgalom számára a Római Birodalommal való – eredetileg tiszta és egyenes, majd a dákokat is magába foglaló – kontinuitás bírt hasonló jelentőséggel.⁸³ Ezeknek az elképzeléseknek mitikus alapjai voltak, mindazonáltal teljes cáfolatukhoz a történészeknek ugyanúgy a népi mitológiához kellett volna visszanyúlniuk, vagy legalábbis olyan állításokhoz, melyeket a tudományos történelem módszereivel bizonyítani nem lehetett. Ilyen például a hunokkal való rokonság, amely szerint a magyarok csupán visszatértek egy olyan területre, amely egyszer már az övék volt. Mocsáry Lajos például ezt felelegeti, noha nem tulajdonít neki nagy jelentőséget.⁸⁴ A professzionális történetírásnak ugyanakkor

⁸⁰ Marczali 1911: 36.

⁸¹ Maczali 1905: 11.

⁸² *A turócszentmártoni szlovák nemzeti gyűlés felterjesztése az országgyűléshez*. Kemény (szerk.) 1952: 28.

⁸³ Cipoș 2010: 33–35.

⁸⁴ „[N]em vagyunk-e mi a hunoknak valóságos vérbeli maradékai s rokonai s egyenes törvényes örökösei? [...] őseink [...] nem voltak hát rablók s bitorlók, hanem csak megrövidített utódok, kik csak törvényes örökségüket követelték s ki is perelték a magyarok istenének segítségével. De ne hagyjuk magunkat ábrándos régiség-búváraink által feltűzletetni, nem hagyjuk magunkat suhancz fiaink által orrunknál fogva vezetetni [...] csak azt nézzük, hogy volna most legjobb?” (Mocsáry 1858: 121–122).

az volt az ambíciója, hogy megmutassa, mi történt valójában a múltban, elválasztva egymástól mítoszt és valóságot. Mint láttuk, Ipolyi is felszólalt a nemzeti mítoszok ellen, szóvirágoknak minősítve azt. Mikó Imre pedig a Magyar Történelmi Társulat 1867-es választmányi ülésén elmondott beszédében azt mondta: azt a népet, amely mítoszoknak hódol, ugyanúgy nem lehet nemzetnek tekinteni, mint férfinak azt a gyereket, aki lepkéket kerget.⁸⁵ Valamennyi itt elemzett történész nyíltan és egyértelműen szemben áll a történelmi mítoszokkal, Marczali a leginkább: szerinte a mítoszok egyenesen a posványba vezetnek.⁸⁶

Mindazonáltal kimutatható egy stratégia, amelyet a nemzetiségi narratívára adott válaszként is értelmezhetünk. Valamennyi itt elemzett munka honfoglalást tárgyaló fejezete egy viszonylag hosszú résszel kezdődik, amelyben a történészek felsorolnak minden egyes népet, amely vélhetőleg hosszabb-rövidebb ideig a terület bármely pontját uralta. A Szilágyi Sándor által szerkesztett millenniumi kiadványban ez az első kötet felét teszi ki, a harminckilencedik oldalon harmincegy nép van felsorolva, csupán a korai ókorra vonatkozólag.⁸⁷ Noha más szerzők nem mennek ilyen messzire, azt valamennyien kijelentik, hogy a terület nagyon színes és változatos volt története folyamán. Ezzel felhívják a figyelmet arra, hogy még a szlávok és a románok előtt is rengeteg különböző nép lakott már itt. Az olvasó viszont egyben azt is megtudhatja a különféle történeti összefoglalásokból, hogy ez érdemben nem jelent semmit, mivel egyik nép sem volt képes arra, hogy kihasználja a terület előnyeit, és – ami a legfontosabb – hogy államot alapítson. Az „ország” folytonosan „darabokra szakad” (millenniumi összefoglaló).⁸⁸ A sok nép „mind letűnt, alig hagyva nyomot a népek országútján”, minthogy „senki nem volt képes akár erkölcsi súlya, akár anyagi hatalma által a többiek fölött magának fölényt kivívni” (Marczali).⁸⁹ A terület egy „elhagyott ősvadon, lakatlan pusztaság” volt, amely „sírja lett az összes nemzetnek, melyek egymás után uralkodtak rajta. [...] Hiányzott a folytonosság, amit felépített az egyik, lerombolta a másik, hogy aztán hasonló sorsra jusson” (Acsády).⁹⁰

A történészek szerint a magyarság volt az, amely rendet hozott ebbe a káoszba, ahogyan Marczali fogalmaz: „ezt a történelmi átkot részben eloszlatta a magyar telepedés és államalkotás”.⁹¹ Ami ugyanis történeti perspektívában számít, az a historikusok szerint nem „az első foglalás”,⁹² hanem az, hogy ki volt képes civilizálni a területet. Ahogyan Acsády fogalmazott: „bárhol ríngott bölcsője [...] erős, anyagilag, szellemileg virágzó birodalomná [változtatta] az eredetileg sivatag földet, melyen a honfoglaláskor megtelepedett”.⁹³ Marczali

⁸⁵ Mikó 1867: 13.

⁸⁶ Frankl 1872: 1; Szalay–Baróti 1896a: 74; Acsády 1903: 19–20; Marczali 1911: 22.

⁸⁷ Fröhlich–Kuzsinszky–Nagy 1895.

⁸⁸ Fröhlich–Kuzsinszky–Nagy 1895: vii.

⁸⁹ Marczali 1895: 3.

⁹⁰ Acsády 1903: 1.

⁹¹ Marczali 1911: 17.

⁹² Vö. Pohl 2013: 33; Geary 2014: 21.

⁹³ Acsády 1903: 1.

szerint a magyarok rendet hoztak a népek vad hullámzásába, megoldva ezzel az ezeréves történelmi kérdést.⁹⁴ Baróti értelmezésében a magyar nemzet a kultúra fejlesztésével az országot a Nyugat határává tette.⁹⁵ Valójában ugyanezt a gondolatot fogalmazza meg Fraknói Vilmos is, azzal a különbséggel, hogy a püspöknél keresztény értékek szerepelnek nyugatiak helyett.

Valamennyi történész elismeri azt is, hogy az „itt talált népek” fontos alapokat tettek le. Acsády szerint az őslakosok fogékonnyá tették a magyarokat a nyugati intézmények iránt. Ugyanakkor azt is mindahányan világossá teszik, hogy ezek az alapok primitívek, kezdetlegesek voltak, a bennszülöttek semmi tartós értéket nem tudtak létrehozni, az kizárólag a magyarok érdeme. Acsády Ignác megfogalmazásában:

„Csakhogy mélyebbre ez az idegen polgárosodás nem hatolt [...] Ellenkezőleg, abból a kezdetleges, elemi polgárosodásból, melyet új hazája földjén talált, csupán a magyar teremtő szellem, politikai érték, szervező tehetség birt az idők folyamán maradandót alkotni.”⁹⁶

A civilizációs misszió eszméje mint az „itt talált népekkel” szembeni többséget legitimáló gondolat Fraknói Vilmos könyvében a leginkább szembeötlő. 1872-ben publikált munkájában a történész még nagyban támaszkodik a többi szerző által már hiteltelennek vélt Anonymus-gestára, ennek megfelelően elfogadja a hun–magyar kontinuitást, ugyanakkor semmilyen kapcsolatba nem hozza azt a magyarok területi jogaival. Hasonlóképpen, a románságot fejlődési rendszerbe szerveződött népként mutatja be, ám ez semmiben nem zavarja a magyar szupremácia gondolatát, hiszen ez nem az „első foglaláson”, hanem a magyarság „gondviselés-szerű” küldetésén alapul.⁹⁷

A civilizációs misszió gondolata már megtalálható Szalay László emigrációban írt és a Horváth Mihály szintéziseivel egyenrangúként emlegetett 1852-es összefoglalójában is.⁹⁸ Utóélete is jelentős, hiszen központi tényező volt a párizsi béke delegáció érvrendszerében, valamint a két világháború közötti revíziós diskurzusban is.⁹⁹

⁹⁴ Marczali 1895: 4.

⁹⁵ Szalay–Baróti 1896a: 416.

⁹⁶ Acsády 1903: 52. A polgárosodás pedig ekkori szóhasználatban civilizálódást jelent, jóllehet ez a fajta szóhasználat a századfordulón már eltűnően volt (Halmos 1991: 141–149).

⁹⁷ Frankl 1872: 17.

⁹⁸ „A’ feladás nagy volt, ’s megfajtásával a’ magyar fajt bírta meg a’ gondviselés. Első fellépésünk Európa’ színe előtt hatalmas szolgálat vala, mellyet állodalmunk’ alkotása által a’ polgárisodásnak tevének; ’s nagyobb hasznát senki nem vette e’ szolgálatnak mint a’ németiség, melly az általunk meghódított földön soha sem birt alkotó erővel, ’s melly a’ magyarnak köszönheti, hogy az itt egymás mellett élőködött tehetetlen népségek’ romjain elvégre egy roppant szláv birodalom nem emelkedett [...]” (Szalay 1852: 3).

⁹⁹ Amikor Apponyi Albert a Pax Britannicára hivatkozik, azt nemcsak Lloyd George-ra való tekintettel teszi, hanem egy jelentős eszmetörténeti hagyományba is illeszkedik. Vö. Zeidler 2009: 36, 84.

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharcról szóló fejezetekben hasonló tendenciát találhatunk a kisebbségek vonatkozásában. Gergely András szerint a 19. századi magyar történetírás Bécs és Szentpétervár által szított ellenforradalmi jellegű megmozdulásoknak minősítette a nemzetiségi mozgalmakat, e leegyszerűsítő magyarázattal mintegy „felmentve” a „megtévesztett” nemzetiségeket. Az összefoglalók szabadságharc-narratíváiban valóban a „titkos kéznek” tulajdonított szinte kizárólagos jelentőség a közös elem.

A nemzetiségi csoportok öntudatra ébredésében a történészek három tényező közrejátszását látják: az európai tendenciát, a pánszláv lázítást, illetve a bécsi kormány közreműködését. Meglátásuk szerint a legfontosabb tényező az utóbbi, mely nélkül ezek a mozgalmak jelentéktelenek maradhattak volna.¹⁰⁰ Hasonló magyarázattal szolgálnak a szerzők a nemzetiségi felkelésekre: az esemény tudatos cselekvői a magyarok és a bécsi kormány, a nemzetiségek csupán a „titkos kéz” (a bécsi udvar) ármányai folytán lázadtak fel a magyarok ellen. A „titkos kéz” valamennyi szerzőnél fontos tényező, Acsády munkájában azonban kizárólagossá válik. Szerinte a nemzetiségek lázadása már elő volt készítve, csak egy jelre vártak, így mind a nemzetiségek nemzeti kongresszusai, mind az erre adott magyar válasz elveszíti jelentőségét.

A bécsi manipulációnak tulajdonított, néha kizárólagos jelentőség egyrészt ismét Baloghy és eszmetársai gondolatára rímel, amely szerint a nemzetiségek pusztán egy befolyásolható, fejletlen „nyers tömeget” képeznek, ugyanakkor egyfajta megbocsátó, felmentő attitűdöt is tükröz a kisebbségek irányába, amely leginkább Márki Sándornál tapasztalható: „A szegény elámitott nép, ha jó bánással képessé teszik a dolgok felfogására, a nép, mely ma feszítettség kiabál, felvilágosítatva a legszebb jutalmat nyújtja: az elismerést és szeretetet.”¹⁰¹

Mindazonáltal felfedezhetők különbségek a történészek között a nemzetiségek és a magyar kormány felelőségének megítélésében. Acsády és Baróti például a kisebbségek nacionalizmusának csak a destruktív elemeit hangsúlyozzák.¹⁰² Acsády megfogalmazásában: „[az udvar] csupán a magyaroktól félt, őket tartotta veszedelmeseknek, mert ők nem beteges agyrémekért lelkesültek, hanem szabadságot, jogegyenlőséget, alkotmányosságot kívántak”.¹⁰³ Ezzel szemben Márki Sándor szerint a horvát és a szerb mozgalom valódi eszméket követett, Marczali pedig a vonatkozó fejezetet azzal a kijelentéssel indítja, hogy minden nemzeti mozgalmat tiszteletben kell tartani.¹⁰⁴ Utóbbi bizonyos mértékben szakít az általános struktúrával is: ő nem a bécsi politika tárgyalásával kezdi a fejezetet,

¹⁰⁰ Szalay–Baróti 1896b: 403; Ballagi 1897: 444; Acsády 1904: 13; Marczali 1911: 631.

¹⁰¹ Márki 1898: 307.

¹⁰² Szalay–Baróti 1896b: 402.

¹⁰³ Acsády 1904: 717.

¹⁰⁴ Márki 1898: 88; Marczali 1911: 630.

melynek intézkedései közül csak az *egyik* a kisebbségek izgatása, hanem viszonylag hosszan tárgyalja a nemzetiségek helyzetét.¹⁰⁵

A magyar kormány felelősségét a nemzetiségekkel fenntartott viszony alakulásában szintén különbözőképpen ítélik meg a szerzők. Sem Baróti, sem Acsády nem említi meg, hogy az áprilisi törvények elmulasztották a nemzetiségi kérdés behatóbb rendezését. Acsády az áprilisi törvényeket feltétlenül ünnepli, míg a szegedi rendelkezéseket, amelyek az önvédelmi harc összeomlása előtt nem sokkal széles körű jogokat biztosítottak a nemzetiségeknek a nyelvhasználat és az oktatás terén, meg sem említi. Voltaképpen semmilyen kritikával nem illeti a magyar kormányt, a nemzetiségi problémát befejezett epizódnak látja, olyan akadálnak, amelyet a magyar nemzet sikeresen vett, az egész világnak bizonyítva ezzel, hogy jogszerűen illeti meg a vezető szerep az országban:

„[A] magyar leverte összes belső ellenségeit s ezzel újra megmutatta a világnak, hogy mint ezer év óta, most is ő a magyar birodalomban az egyedüli tényező, mely számbeli és értelmi erejénél fogva az uralmat kezelni hivatva van.”¹⁰⁶

Égészen más magyarázattal szolgál Márki Sándor. Szerinte az áprilisi törvények – amelyeket természetesen ő is dicsőséges eredménynek tart – csak mellékesen érintették a nemzetiségi kérdést, noha ez a „legfőbbek közé” tartozott.¹⁰⁷ Márki továbbá az egyetlen történész, aki nemcsak a nemzetiségek rémtetteit beszéli el, hanem a magyar csapatok kegyetlenkedéseit is megemlíti.¹⁰⁸ Mindemellett a szegedi törvények említése után, amelyben a románok azon igényüket is megfogalmazták, hogy ezentúl „románként”, ne pedig „oláhként” nevezzék meg őket, a történész maga is románokként hivatkozik rájuk. Ezt az elfogadás gesztusának lehet tekinteni, hiszen úgy nevezi meg a csoportot, ahogyan az önmagát definiálja, és nem külső kategóriát erőltet rá.¹⁰⁹

Marczali Henrik Acsádyhoz és Barótihoz képest differenciáltabb képet nyújt a nemzetiségi mozgalmakról. Nála a nemzetiségek nem egy tömböt képeznek: kiemeli, hogy az általa „tótokként” emlegetett szlovákság „magyar érzésű volt minden ízében” és „nem csekély tényezője a szabadságharcnak”.¹¹⁰ Ugyanakkor a románság reprezentációja mintha ellentmondana a Marczalinál eddig tapasztalt tendenciának. 1911-es munkájában a dákoromán kontinuitást nem a honfoglalást bemutató fejezetben tárgyalja, részleteiben cáfolva az elképzelést korabeli források alapján, mint tette azt a millenniumi szintézisben. Ehelyett a kérdés a reformkori nemzetiségi mozgalmak kapcsán jön csak elő, és a történész csu-

¹⁰⁵ Marczali 1911: 627–633.

¹⁰⁶ Acsády 1904: 754.

¹⁰⁷ Márki 1898: 68.

¹⁰⁸ Márki 1898: 169.

¹⁰⁹ Vö. Koselleck 2003: 242.

¹¹⁰ Marczali 1911: 630.

pán annyit jegyez meg, hogy az elméletet papok találták ki és terjesztették el.¹¹¹ A szabadságharc alatti román felkelés megjelenítése ugyancsak szokatlan stílusban történik. Marczali szerint „a félvad oláh [...] szívesen elhiszi, hogy a magyar, kinek vérére, vagyonára áhítozik [...] ellensége”. Marczali stílusa visszavezethető az emlékirataiban említett, az 1911-es összefoglaló *Magyarország története* egyik alapélményeként elbeszélte esetre, mikor is erdélyi utazása során a románság térhódításával párhuzamos kulturális süllyedést tapasztalt.¹¹²

* * *

Amint azt igyekeztem demonstrálni, a nemzetiségek megítélésében érezhető különbségek vannak a vizsgált történészek között. Ezek a szabadságharcról szóló fejezetekben a leginkább tetten érhetőek, és egyértelműen köthetőek a történészek személyes élményeihez (Márki, Marczali), valamint politikai meggyőződéséhez (Acsády). Nem értek egyet Lederer Emma azon megállapításával, amely szerint a dualizmus kori történészek mind „vad sovíniszták” lettek volna.¹¹³

Mindazonáltal ezek a különbségek egy átfogó, általános értelmezés keretein belül jelennek csak meg. E szerint Magyarország területén a magyar nemzet az egyedüli cselekvő, minden jelentős tettet ez vitt véghez a történelem során, civilizálva a passzív nemzetiségeket. A nemzetiségeknek tulajdonított passzivitás, amelyet a szerzők a „nemzeti karakterekkel” is érzékeltetnek, nemcsak legitimálja, hanem történelmi szükségzerűséggé teszi a magyar szupremáciát.¹¹⁴ Ez a narratíva a nemzetállam teoretikusaiéhoz áll közel, és mint láttuk, a két világháború között is domináns volt.

Ugyanakkor látnunk kell, hogy az a gondolkodásmód, amely mentén a történészek elképzelték az ország történetét, a korszak meghatározó eszméiből épült fel. Először is, amint azt a lelegején említettem, a nemzeti történelem koncepciója szorosan összefüggött a történelem 19. századi tudományossá válásával. Az államnak tulajdonított kiemelkedő jelentőség, és ennek megfelelően annak a népnek a felsőbbségébe vetett hit, amely képes volt államot alakítani, szintén a században gyökeredzik, olyan nagy hatású filozófusok gondolataiban, mint Hegel vagy Fichte, nem beszélve a történelem rankei felfogásáról. Végül, de nem utolsósorban a civilizációs misszió koncepciója is általánosnak tekinthető a korszakban. Nemcsak a gyarmatosító hatalmak *mission civilisatrice*-éről van szó, a civilizációs misszió gondolata Közép-Európában is jelen volt.¹¹⁵

¹¹¹ Marczali 1911: 630–631.

¹¹² Marczali 2000: 186.

¹¹³ Lederer 1969: 33.

¹¹⁴ Ilyen például: „szervezetlenül tanyáztak”; „aránként, észrevétlenül mintegy suttomban terjeszkedtek vala”; „türelmesen cserélték fel az egyik idegen uralmat a másikkal”. Valamint idetartozik az is, hogy noha valamennyi történész említ harcokat a honfoglaláskor, az „itt talált népek” gyors, önkéntes meghódolása nagyobb hangsúlyt kap. Valamennyi tulajdonságuk egyenes ellenétét képezi a magyarokéinak, amelyek az aktivitás benyomását keltik.

¹¹⁵ Az osztrák németiség által a Habsburg Birodalomnak tulajdonított civilizációs küldetésről: Heiss et al. 2010: 387–389; Judson 2016.

FORRÁSOK

- Acsády Ignác 1903: *A magyar birodalom története I.* Budapest.
- Acsády Ignác 1904: *A magyar birodalom története II.* Budapest.
- Angyal Dávid 1971: *Emlékezések.* London.
- Ballagi Géza 1897: *A magyar nemzet története IX. A nemzeti államalkotás kora.* (Szerk. Szilágyi Sándor.) Budapest.
- Balogh Pál 1902: *A népfajok Magyarországon.* Budapest.
- Baloghy Ernő 1908: *A magyar kultúra és a nemzetiségek.* Budapest.
- Bánffy Dezső 1903: *Magyar nemzetiségi politika.* Budapest.
- Dudek János 1904: *Kritikai tanulmányok Acsády Ignácnak A Magyar Birodalom története című művéről.* Nyitra.
- Eötvös József 1865: *A nemzetiségi kérdés.* Pest.
- Frankl Vilmos 1872: *A magyar nemzet története I.* Pest.
- Fröhlich Róbert – Kuzsinszky Bálint – Nagy Géza 1895: Magyarország a királyság megalapításáig. In: Szilágyi Sándor (szerk.): *A magyar nemzet története I.* Budapest, ix–ccxxxix.
- Grünwald Béla 2011: A Felvidék. In: *A Felvidék. Grünwald Béla és Michal Mudroň vitairatai.* Pozsony, 9–127.
- Hajnik Imre – Pauler Gyula – Thallóczy Lajos 1896: Jelentés a Semsey-féle magyar történelmi pályázatkérdésre beérkezett műről. *Akadémiai értesítő* (7.) 80. 370–396.
- Horváth Mihály 1867: Horváth Mihály beszéde. *Századok* (1.) 1. 3–11.
- Ipolyi Arnold 1885: A történelem s a magyar történelmi szellem. In: Szilágyi Sándor (szerk.): *A magyar történelmi társulat 1885. jul. 3–6. napján Budapesten tartott Congressusának irományai.* Budapest, 1–21.
- Kemény G. Gábor (szerk.) 1952: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918. I. 1867–1892.* Budapest.
- Marczali Henrik 1895: A vezérek kora és a királyság megalapítása. In: Szilágyi Sándor (szerk.): *A magyar nemzet története I.* Budapest, 3–311.
- Marczali Henrik 1905: *A nemzetiség történetbölcséleti szempontból.* Budapest.
- Marczali Henrik 1911: *Magyarország története.* Budapest.
- Marczali Henrik 2000: *Emlékeim.* Budapest.
- Márki Sándor 1898: Az 1848–49-ik évi szabadságharc története. In: Szilágyi Sándor (szerk.): *A magyar nemzet története X.* Budapest, 3–202.
- Márki Sándor 1905: *Eötvös és nemzeti feladataink.* Kolozsvár.
- Mikó Imre 1867: Gr. Mikó Imre elnöki beszéde. *Századok* (1.) 1. 12–16.
- Mocsáry Lajos 1858: *Nemzetiség.* Pest.
- Mudroň, Michal 2011: A Felvidék. Felelet Grünwald Béla hasonnevű politikai tanulmányára. In: *A Felvidék. Grünwald Béla és Michal Mudroň vitairatai.* Pozsony, 127–215.
- Peláthy István 1865: *Hazafiság és nemzetiség.* Pest.
- Popovich, Milos 1865: *A nemzetiségi kérdés Magyarországon szerb szempontból.* Szabadka.
- Pulszky Ferenc 1885: Elnöki megnyitó beszéd a történelmi congressus első osztályának ülésén. In: Szilágyi Sándor (szerk.): *A Magyar Történelmi Társulat 1885. jul. 3–6. napján Budapesten tartott Congressusának irományai.* Budapest, 22–24.

- Szalay József – Baróti Lajos 1896a: *A magyar nemzet története I.* Budapest.
Szalay József – Baróti Lajos 1896b: *A magyar nemzet története IV.* Budapest.
Szalay László 1852: *Magyarország története I.* Lipcse.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Áldásy Antal 1924: Fraknoi Vilmos. *Századok* (58.) 7–10. 837–841.
- Baráth Katalin 2008: Vita est magistra historiae. Marczali Henrik önéletrajza görbe tükörben. In: Mekis D. János – Z. Varga Zoltán (szerk.): *Írott és olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok kontextusai.* Pécs, 118–133.
- Bourdé, Guy 1983: L'école méthodique. In: Bourdé, Guy – Marin, Harvé (dir.): *Les écoles historiques.* Paris, 137–170.
- Cipoeș, Radu 2010: *Nationalism and Identity in Romania. A History of Extreme Politics from the Birth of the State to EU Accession.* London–New York.
- Foucault, Michel 2001: *A tudás archeológiája.* Budapest.
- Geary, Patrick J. 2014: *A nemzetek mítosza. Európa népeinek születése a középkorban.* Budapest.
- Gunst Péter 1961: *Acsády Ignác történetírása.* Budapest.
- Gunst Péter 1995: *A magyar történetírás története.* Debrecen.
- Gyáni Gábor 2000: Fin de siècle történetírás. In: uő: *Emlékezet, emlékezés és a történelem elbeszélése.* Budapest, 31–47.
- Gyáni Gábor 2002: A történész mint történeti forrás. In: uő: *Történészdiskurzusok.* Budapest, 265–276.
- Gyáni Gábor 2003: *Posztmodern kánon.* Budapest.
- Gyáni Gábor 2007: A Habsburg-múlt emlékezeti kánonjai. In: uő: *Relatív történelem.* Budapest, 111–123.
- Gyurgyák János 2007: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története.* Budapest.
- Halmos Károly 1991: Polgár – polgárosodás – civilizáció – kultúra. A társadalomtörténet alapvető kategóriái a XIX–XX. századi lexikon- és szócikkirodalom tükrében. *Századvég* 2–3. 131–169.
- Hartog, François 2013: *Croire en l'histoire.* Paris.
- Haupt, Heinz-Gerhard 2004: European History as Comparative History. *Ab Imperio* (5.) 1. 111–125.
- Heiss, Gernot – Kimlő, Árpád von – Kolár, Pavel – Kováč, Dusan 2010: Habsburg's Difficult Legacy: Comparing and Relating Austrian, Czech, Magyar and Slovak National Historical Master Narratives. In: Berger, Stefan – Lorenz, Chris (eds): *The Contested Nation. Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories.* New York, 367–405.
- Hitchins, Keith 1983: The Romanians of Transylvania and the Congress of Nationalities. In: Hitchins, Keith: *Studies on Romanian National Consciousness.* Montreal–Paris, 171–187.
- Iggers, Georg G. 1988: *A német historizmus.* Budapest.

- Iggers, Georg G. 1999: Nationalisms and Historiography, 1789–1996. The German Example in Historical Perspective. In: Berger, Stefan – Donovan, Mark – Passmore, Kevin (eds): *Writing National Histories. Western Europe since 1800*. New York, 15–29.
- Judson, Pieter M. 2016: *The Habsburg Empire. A New History*. Cambridge MA–London.
- Kemény G. Gábor 1974: Márki Sándor és a századforduló nemzetiségi mozgalmái. *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei* (6.) 18. 77–84.
- Koselleck, Reinhart 2003: Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája. In: uő: *Elmúlt jövő*. Budapest, 241–299.
- Kovacsics József (szerk.) 1957: *A történeti statisztika forrásai*. Budapest.
- Kövér György 2006: A gazdaságtörténet-írás újabb útjai. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Budapest, 281–301.
- Kövér György 2014: 19. századi történetírók és a történettudomány énképe. In: uő: *Biográfia és társadalomtörténet*. Budapest, 40–54.
- Lederer Emma 1969: *A magyar polgári történetírás rövid története*. Budapest.
- Löwith, Karl 1969: *Entre Hegel et Nietzsche*. Paris.
- Mann Miklós 1968: A millenniumi „Magyar Nemzet Története” szerkesztési munkálatairól. *Századok* (102.) 1. 1117–1141.
- Miskolczi Ambrus 2014: *A múlt megszelídítése. Eszmetörténet és historiográfia határán*. Budapest.
- Moretti, Mauro 2010: Historians and the First World War. In: Porciani, Ilaria – Lutz, Raphael (eds): *Atlas of European Historiography. The Making of a Profession*. New York, 34–35.
- Nora, Pierre 1997a: L’Histoire de France de Lavissee. In: uő (dir.): *Les lieux de mémoire III. La nation*. Paris, 317–375.
- Nora, Pierre 1997b : Entre mémoire et histoire. In: uő (dir.): *Les lieux de mémoire I. La république*. Paris, 23–43.
- Pohl, Walter 2013: National Origin Narratives in the Austro-Hungarian Monarchy. In: Geary, Patrick J. – Klaniczay, Gábor (eds): *Manufacturing Middle Ages. Entangled History of Medievalism in Nineteenth-Century Europe*. Leiden–Boston, 13–50.
- Romsics Ignác 2011: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest.
- Rottler Ferenc 1981: Magyar mitológia. In: Rómer Flóris – Fraknói Vilmos – Ipolyi Arnold: *Egyház, műveltség, történetírás*. Budapest, 79–89.
- Smith, Anthony D. 2001: *Nationalism. Theory, Ideology, History*. Cambridge.
- Szarka László 1995: *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika*. Pozsony.
- Turda, Marius 2004: *The Idea of National Superiority in Central Europe 1880–1918*. Lampeter.
- Varga Bálint 2017: *Árpád a város fölött. Nemzeti integráció és szimbolikus politika a 19. század végének Magyarországn*. Budapest.
- White, Hayden 1987: The Politics of Interpretation: Discipline and De-Sublimation. In: White, Hayden: *The Content of the Form. Narrative Discourse and Historical Representation*. Baltimore–London, 58–82.
- Zeidler Miklós 2009: *A revíziós gondolat*. Pozsony.